

Kósa Ferenc

1514, 1956, 1968

■ Néhány nappal ezelőtt talákoztam Kulin Ferencel, a *Magyar Művészet* című folyóirat főszerkesztőjével. Arra kért, hogy az *Ítélet* című film történelmi háttéréről és születésének körülményeiről írjak le néhány gondolatot. Nem a történelmi elemzés, hanem a személyes hangvételű visszaemlékezés műfajában. Külön megkért arra is, hogy az 1514-ben, 1956-ban és 1968-ban lezajlott történelmi események összefüggéseiről is próbáljak meg elgondolkodni... Miért éppen Dózsa Györgyről készítettem filmet? Mit jelentett számomra 1514, 1956 és 1968? Milyen történelmi tapasztalatokat szereztem a film készítése során? Egyszóval: ilyen és ezekhez hasonló kérdések merültek föl a beszélgetésünk alkalmával.

Az alábbiakban megpróbálok ezekre a kérdésekre válaszolni. Hangsúlyozni szeretném: nem a teljesség igényével, csupán csak a személyes visszaemlékezés esendő és esetleges műfajában.

Az a gondolat, hogy Dózsa Györgyről filmet készítek, éppen fél évszázaddal ezelőtt merült föl bennem. Akkoriban még a Színház- és Filmművészeti Főiskola hallgatója voltam, és a diplomafilmemre készültem. A *Tízezer nap* című diplomafilmem egyik jelenetében Derkovits Gyula Dózsa-metszetei láthatóak a falon. A *Tízezer nap* 1956-ban játszódó részében elhangzik az a szó: forradalom. Akkoriban ezt a kifejezést 1956-tal kapcsolatban szigorúan tilos volt használni. A politikai cenzúrától utasítást kaptam, hogy a „forradalom” kifejezést szinkronizáljam át „ellenforradalomná”, vagy vágjam ki a filmből. Az utasítás végrehajtását megtagadtam. A lelkiismeretem és a történelmi igazságérzetem szerint cselekedtem. A filmet betiltották, diplomát nem kaphattam. A „lenni vagy nem lenni” határán tengődtem. A főiskola kollégiumában laktam. Éjszakánként a szárszói sínekre gondoltam. Reggelként azonban átsétáltam a közeli Nemzeti Múzeumhoz, ahol a Széchényi-könyvtár volt. Hónapokon át leginkább

Dózsáról olvastam. Azt hiszem, mindent elolvastam róla, amit csak lehetett. Az olvasmányaim során kialakult a képzeletemben Dózsa alakja, kivételes személyisége. Olyan élmény volt ez számomra, mintha megismerkedtem volna egy emberrel, aki közel fél évezreddel ezelőtt föllázadt egy velejéig igazságtalan világ ellen, de a lázadását a korabeli hatalom könyörtelenül vérbe fojtotta... Dózsa a győztes hatalom fogságába került, és választania kellett élet és halál között. Vagy megtagadja mindazt, amit elkövetett, vagy halálnak halálával lakol. Dózsa nem tagadta meg a tetteit, inkább vállalta a kínhalált. Tüzes trónra ültették, fejére izzó vaskoronát tettek. Ő azonban nem könyörgött kegyelemért, hanem szó nélkül viselte a sorsát. Engem leginkább az foglalkoztatott, vajon mi adhatott erőt ennek a szegény székely katonának ahhoz, hogy még izzó vaskoronával a fején is hűséges maradjon a népéhez és önmagához? Dózsa György számomra az emberi helytállás jelképe lett. Azt hiszem, ez az emberi helytállás volt az, ami túlemelte őt a történelmi időkön, a múlandó ideológiákon, és mítosz értékűvé változtatta a személyét és a szellemiségét. Embernek született, de mítosszá vált. Nem merném őt Jézus Krisztushoz vagy Buddhához hasonlítani, viszont Szókratész, Spartacus, Jean D’ Arc, Galilei vagy Gandhi mellé odaképelem Dózsát is. Akármilyen furcsán hangzik: azt hiszem, Dózsa szellemiségének, lelki erejének és önmagához való hűségének köze van ahhoz, hogy akkoriban életben maradtam.

Mi, ma élő magyarok szinte valamennyien ismerjük Petőfi és Ady Dózsáról szóló verssorait. Mondhatnám: úgy ismerjük, akár az ábécét, az egyszerűet vagy mint a *Himnusz* első versszakát. Ha álmunkból fölriasztanak, akkor is el tudjuk mondani őket. Akár még imaszerűen is.

„Izzó vastrónon őt elégetétek,
De szellemét a tűz nem égeté meg,
Mert az maga tűz;”

*„Úgy trónolt ott a tüzes trónon,
Mint az egekben az Isten.”*

De milliók és milliók ismerhetik Eötvös József, Illyés Gyula, Székely János vagy Juhász Ferenc Dózsáról szóló írásait is. Hivatkozhatnék Derkovits Gyula drámai erejű képeire vagy Kondor Béla lélekemelő látomásaira vagy Szervátiusz Tibor csupacsont Dózsa-szobrára. Ezek a művek mind-mind a történelmi valóságból indulnak, és mítoszi magasságokba emelkednek.

Az, hogy az *Ítélet* milyen értéket képvisel a magyar filmművészet történetében, nem az én dolgom megítélni. Majd eldönti az idő. Ha azt kérdezné tőlem valaki, vajon a film készítésekor szabadon szárnyalhatott-e a szellemünk – azt kell mondanom: nem. A legkülönbébb politikai és gazdasági kényszerekkel kellett megküzdenünk. A filmezés merően másféle műfaj, mint az irodalom vagy a képzőművészet. Egy vers megírásához, vagy egy kép megrajzolásához ugyanis elég egy ceruza meg egy papír. Egy film elkészítéséhez viszont számtalan feltétel egyidejű jelenléte szükséges. A feltételek között első helyen van természetesen az alkotók képessége. Ez azonban önmagában szinte semmire sem elegendő. A filmezés drága mulatság – sok-sok pénz kell hozzá. A pénzt viszont a diktatúrákban az államtól kellett megszerezni. Vagyis: a politikai hatalomtól. Magyarországon akkoriban éppen egy olyan politikai hatalomtól, amely az 1956-os forradalmat vérbe fojtotta. Képletesen szólva: nekünk a Zápolyáktól és a Werbőczyktől kellett pénzt kérni arra, hogy Dózsáról filmet forgathassunk. S a pártállami hatalmasságok pontosan tudták rólunk, hogy a mi szívünk Dózsa mellett dobog. A mindenkori áldozatok mellett állunk, a mindenkori hőhérok ellenében. De még ennél is súlyosabb veszélyt szimatoltak abban, hogy az 1514-es forradalom vezérének a kivégzése emlékezteti majd a film nézőit az 1956-os forradalom vezetőinek a kivégzésére. Mert bár Dózsa egy távoli korban élt, és másféle ember volt, mint Nagy Imre – volt közöttük hasonlóság is. Mégpedig az, hogy egyikük sem kért kegyelmet, egyikük sem volt hajlandó megtagadni a tetteit, inkább a halált választották.

(Megjegyzem: én akkor már ismertem Nagy Imrének az utolsó szó jogán elmondott beszédét. Nemcsak a hírét hallottam, hanem láthattam is a tárgyalásról szóló filmdokumentum néhány fontos részletét. A saját szememmel láttam, hogy Nagy Imre csakugyan nem kért kegyelmet, hanem hűséges maradt önmagához és a forradalomhoz; sorsát pedig a nemzetnek ajánlotta. Nem hivalkodva, nem valamiféle lázas lobogással, hanem csöndes, megfontolt, emberhez méltó szavakkal. Úgy tette mindezt, mintha ez volna a világ legtermészetesebb dolga.)

Amikor Csoóri Sanyival együtt írogattuk az *Ítélet* című filmnovellát, igyekeztünk reálsan gondolkodni. Nem akartunk fejjel menni a falnak. Sejtettük, hol élünk. Nem történetfilozófiai parabolát írtunk, hanem egy korrekt és korhű történelmi drámát igyekeztünk megalkotni. Bízunk Dózsa sorsának erős kisugárzásában. Hittünk Dózsa emberi helyzetállásának örökérvényűségében. Ám tiszteletben tartva a történelmi eseményeket, mégiscsak a mának és a mához kívántunk szólni... Úgy véltük:

a történelmet minden nemzedéknek újra kell teremtenie. Nem a történelem tényeit kell visszamenőleg megváltoztatnunk, hanem a tények és folyamatok rejtett összefüggéseit kell újragondolnunk. És ez nemcsak a történészek dolga, hanem az íróké és a művészeké is.

Miután elkészült a filmnovellánk, megjelentettük az *Új Írás* című folyóiratban. Elsőként Illyés Gyula, Németh László, Veress Péter, Nagy László, Szécsi Margit, Juhász Ferenc, Czine Mihály és Ratkó József gratulált nekünk. De a filmes kollegáinktól és barátainktól is érkeztek el hozzánk elismerő visszajelzések. Jancsó Miklós, Fábri Zoltán, Kovács András, Makk Károly, Gaál István, Huszárik Zoltán, Gábor Pál, Lugossy László és persze Sára Sándor részéről is biztató szavakat kaptunk.

Mivel időközben, 1967-ben a *Tízezer nap* című diplomafilmemet meghívták a Cannes-i Nemzetközi Filmfesztiválra – és ott elnyerte a Grand Prix de la mise en scène-t, vagyis a legjobb rendezésért járó nagydíjat –, fölcillant a reménye annak, hogy elkészíthessem a következő filmet, az *Ítéletet* is. Tudtuk: nagy fába vágjuk a fejszénket, de reménykedtünk, hogy sikerül a filmet megcsinálni.

A korabeli hatalom azonban valósággal viszolygott a forradalom témájától.

Valószínűleg veszélyt szimatoltak. Különösen egy Rényi Péter nevű újságíró támadt rá dühödten a mi kis esendő novellánkra. Azért mondom, hogy esendő, mert egy novella még nem a film, hanem csak a film embrionális állapota. És miként egy embrió, egy filmnovella sem képes megvédeni önmagát. Rényi elvtárs – föltehetően – Werbőczy alakjában magára ismert, emiatt elborult az agya, és dühödten rántá támadt. Rényi elvtárs különben nem volt ostoba, sőt kifejezetten okos, művelt és csavaros észjárású ember volt. Noha a magyar sajtó fölött teljhatalommal rendelkezett – verebekre ágyúval nem lövöldözött. Minket azonban, Sanyit is, engem is nem verebeknek nézett, hanem megsemmisítendő ellenfeleknek. Rényi elvtársnak a gyanakvás és a gyűlölködés volt az életeleme. Mint hálnak a víz vagy madárnak az ég. Arányaiban talán terjedelmesebb támadást indított ellenünk, mint amilyen a mi sóhajtásnyi filmnovellánk volt... A bolhából mindenáron elefántot akart kreálni. Amikor az írása megjelent a sajtóban, őszintén szólva igencsak nehezen tudtuk értelmezni. Az irántunk érzett gyanakvása és gyűlölete nyilvánvaló volt, ám az érvrendszer kifejezetten zavarosnak és logikátlanak tűnt. Csoóri Sanyival próbáltuk kislabilizálni, hogy ez a főelvtárs tulajdonképpen mit is akar mondani. Arra a fölismerésre jutottunk, hogy Rényi elvtársnak a gyanakváson és a zsigeri gyűlölködésen kívül semmiféle épkez-

láb gondolata nincs. Arról tűnődünk Csoóri Sanyival, hogy vajon egy olyan ember, aki éppúgy ismeri Thomas Mann műveit, mint mi, vajon miért vonzódik ilyen elszántan a vérvörös bolsevizmushoz? Vajon miért nem akar inkább fehérek közt európaivá válni? Miért nem képes vagy hajlandó megérteni, hogy Európa nemcsak a háborúskodás, hanem az igazságkeresés kontinense is? Az igazságot pedig csak úgy kereshetjük, ha szabadon gondolkodunk. A szabad gondolkodás tehát nekünk, európaiaknak, nem csupán emberi jogunk, hanem erkölcsi kötelességünk is. Olyasmí, ami talán még az életünknel is fontosabb lehet.

Rényi Péter minket afféle mezítlábas parasztforradalmároknak vélt, mi pedig őt válaszul Werbőczyvel azonosítottuk. Mindkét minősítés igazságtalan volt. Sem ő nem volt Werbőczy, se mi nem voltunk Dózsák. Az viszont kétségtelen tény, hogy Rényi Péter ellenünk irányuló ideológiai hadjárata szinte kilátástalan helyzetbe sodort minket. Hiszen ő nemcsak a hatalom árnyéka volt, hanem maga az árnyékhatalom. A sajtó világában is, a filmszakmában is. Mint a Filmművészeti Tanács elnöke, élet-halál ura volt. Szinte tobzódott a teljhatalomban. Az ő könyörtelen támadásai számunkra valójában egy még nem jogerős halálos ítéletet jelentettek.

Igen ám, csak hogy mindez 1968 tavaszán történt. A Prágai Tavasz idején. Forrongott körülöttünk a világ. Emberibb életre vágyott sok-sok ember. Prágától Párizsig kiéleződtek a társadalmi-politikai feszültségek. A különféle politikai, piaci és katonai hatalmakkal szemben lázadni kezdtek az igazság és a szabadság hívei. Még a távoli Tokióban is heves tüntetések zajlottak egy emberhez méltóbb világért. Mi leginkább a Prágában és Pozsonyban élő sorstársaink küzdelmeire figyeltünk.

Abban reménykedtünk, hogy ami nem sikerült nekünk 1956-ban, azt majd ők valóra váltják 1968-ban. Így hát tiszta szívvel szorítottunk nekik. Ilyen történelmi kontextusban kell értelmeznünk azt a váratlan eseményt, hogy Pozsonyból üzenetet kaptunk, amelyben arról értesítettek minket, hogy ők szívesen részt vállalnának az *Ítélet* című film megvalósításában. Az ajánlat személyesen a szlovák film-főigazgatóság vezetőjétől érkezett. Haladéktalanul elutaztam Pozsonyba, és találkoztam vele. Ctibor Štítnickýnek hívták. Az illető a felvidéki Rozsnyón született, szlovák családban, de ízes, palócos kiejtéssel tökéletesen beszélt magyarul. Egy végtelemül rokonszenves embert ismerhettem meg benne. Elmondta nekem, hogy ő nemcsak Prágára figyel, hanem Budapestre is. Olvasta az *Ítélet* című filmnovellánkat, és ismerte a körülötte zajló vitákat is. A vitákról való véleményét így összegezte: „Mi, szlovákok, ugyanolyan diktatúrában élünk, mint ti. És mi ugyanúgy egy szabad, független és demokratikus országot szeretnénk magunknak megteremteni, mint ti, magyarok. A céljaink tehát azonosak, csak az eszközeink mások. Ti 1956-ban fegyverrel szálltatok szembe a világ talán legerősebb katonai hatalmával. Mi ezt nem akarjuk. Tanultunk a ti tragédiátokból. Békés úton akarjuk elérni a céljainkat. A békés átalakuláshoz viszont össze kell fognunk. Mindazokkal, akik úgy gondolkodnak, mint mi; mindazok ellenében, akik a diktatúra fenntartásában érdekeltek. »Többet ésszel, mint erővel!« Köztünk, szlovákok közt, éppúgy járja ez a mondás, mint köztetek, magyarok között. Próbáljunk meg tehát egymással tisztességesen és ésszerűen

együttműködni! Csináljuk meg közösen a Dózsa-filmet! Én tudom, hogy Dózsa György székely ember volt, tehát magyarnak született. De hát akkor még egy államban éltünk a Kárpát-medencében, így a történelemből sok mindent közösen örököltünk. Az én szülővárosomban több magyar élt, mint szlovák. De mi sohasem bántottuk egymást. Ugyanazzal a rongylabdával focizgattunk, és még a zsíros kenyereket is megfelleztük egymással. Emlékszem, egyszer a magyar barátaimmal mentünk haza a focizásból, és egy fa alatt találtunk egy árva diót. Azt is kettőtörtük, és igazságosan elosztottuk egymás között.”

– Milyen szépen beszélsz magyarul – mondtam neki eltűnődve a közös történelmünkről.

Erre azt felelte:

– Volt kiktől megtanulnom, hiszen Madách Imre *Az ember tragédiáját* és Radnóti Miklós verseit én fordítottam szlovákra. A gyermekkori magyar barátaim mellett leginkább tőlük tanultam meg a magyar nyelvet.

1968 tavaszán Csoóri Sanyival átmentünk Erdélybe. Az első utunk természetesen Sütő Andrásához vezetett. Az ő szülőházának udvarán, egy diófa árnyékában beszélgettünk. Bár élő ember nem volt a közelünkben, András állandóan kémlelte a környezetet. Így érzékeltette, hogy óvatosan kell beszélgetnünk.

Az esőverte, ütött-kopott deszkaasztalra elének tett egy újságot, és arra kért minket, figyelmesen olvassuk el, mit írt 1848. március 15-e 120. évfordulóján a Bukarestben megjelenő *Előre* című magyar lap.

– Nagyon tanulságos olvasmány! – mondta András szelíden és szomorúan.

Az újság első oldalán Nicolae Ceaușescu ünnepi beszédét olvashattuk, amelyben az állt, hogy az 1848. március 15-én kitört forradalomnak, majd az azt követő szabadságharcnak az volt a célja, hogy a három román ország – Moldva, Havasalföld és Erdély – egyesüljön. Ezért a szent célért kiváló hazafiak áldozták az életüket. Itt egy hosszú névsor következett, amely Avram Iancuval kezdődött, ám ha jól emlékszem, a huszonharmadik helyen Petőfi Sándor neve állt.

Sütő András megvárta, amíg végigolvassuk a beszédet, majd azt mondta:

– Idehaza ez a helyzet, odahaza tehát e szerint gondolkodjatok!

Amikor Erdélyből hazajöttünk, írtam egy választ Ceaușescu ünnepi beszédére. Azt írtam meg benne, hogy szerény véleményem szerint Petőfi Sándor nem a három román ország egyesüléséért áldozta az életét, hanem a Világ szabadságért. Elvittem a cikket a *Népszabadság-*

hoz, és személyesen átadtam Rényi Péternek. Kértem: olvassa el. Nem volt terjedelmes írás, néhány perc alatt végigolvasta, majd azt mondta: „Ez az írás azt a föltételezésemet igazolja, hogy maga egy megátalkodott nacionalista. Azok közé tartozik, akik a nacionalizmusukat a világszabadság eszméjével próbálják meg leplezni. Jól látom én, hogy maguk nem a szocializmus világtörténelmi győzelméért küzdenek, hanem vitát akarnak kezdeményezni egy szomszédos szocialista ország vezetőjével. Mi értelme van ennek?! Ugye nem képzeli komolyan, hogy én ezt az írást megjelentetem?!”

– De hát maga ugyanúgy tudja, mint én s mi magyarok valamennyien, hogy Petőfi Sándor a Világszabadságért halt meg. Hiszen ezt ő maga is megírta.

– Na és, ha megírta?! Petőfi egy lobogó lelkületű és romantikus érzelmű fiatalember volt. Írt néhány szép verset is, de a világpolitikához nem értett. A szocializmus eszméjéről például fogalma sem volt. Az ő gondolatai ma már nem felelnek meg a mi korunk követelményeinek. Hitler bebizonyította, hogy a szocializmus és a nemzeti eszme összekapcsolása Auschwitzhoz vezet. A nemzeti szocializmus útja tehát nem járható. Én magát és a barátait tehetséges embereknek tartom, csak hát az magukkal a bajom, hogy megrekedtek ebben a belterjes magyar világban, és mint ama kínai béka – tengernek nézik a pocsolyát. A világ sorsa ma már másként alakul, mint ahogy azt Dózsa vagy Petőfi elképzelte.”

Ezekután természetesen a cikkem nem jelenhetett meg a *Népszabadságban*. Így hát nem szállhattam nyilvános vitába Ceaușescuval. Talán még hálás is lehetek Rényi Péternek, amiért megakadályozta az írásom közlését. Mert ha közölte volna, tán én már nem is léteznék. Ilyen világban éltünk akkoriban.

Nemsokára azonban ismét váratlan dolog történt: behívtak engem a Film-főigazgatóságra, és elémtettek egy táviratot, amely Bukarestből érkezett. A táviratban az állt, hogy a románok szívesen részt vennének egy Dózsa Györgyről szóló film elkészítésében. Azonnal elrepültem Bukarestbe. A filmgyárban találkoztam egy Sălcudeanu nevű úrral, aki az ottani filmgyár igazgatója volt. Ott volt a találkozáson Domokos Géza, a *Kriterion* nevű magyar nyelvű könyvkiadó igazgatója is. Mi hárman együtt kezdtünk el tárgyalni arról, hogy az *Ítélet* című film magyar, román és szlovák koprodukcióban készüljön. Sălcudeanu följajánlotta, hogy a költségeket 1/3-1/3-1/3 arányban a három ország vállalja, hiszen közös történelmi örökségről van szó. Domokos Géza megjegyezte, hogy „magyar, oláh, szláv bánat, mindigre egy bánat marad”. Sălcudeanu úr Bartókról beszélt, aki számtalan román népdalt is gyűjtött. Azt mondta: legyen Bartók a példánk. Mutassuk meg, hogy képesek vagyunk az ő szellemiségének a követésére.

Az ajánlatot megköszöntem, majd rábólintottam a hármas koprodukció tervére.

Mivel Európának ezen a fertályán akkoriban ún. szocialista tervgazdaság működött, a három országnak alá kellett írnia egy előszerződést, amelyben vállalják az *Ítélet* című film finanszírozását. Annak érdekében, hogy a már elkészült filmnovellából minél jobb forgatókönyv szülessen, mindhárom ország történelmi szakértőket is bevon a munkálatokba. A történészeknek csupán az a dolguk, hogy védelmezzék a történelmi tényeket. Vétót csak olyan esetekben emelhetnek, ha a film készítői esetleg eltérnének a történelmi igazságtól. A szerződő felek, mint szocialista országok, kötelezettséget vállalnak arra, hogy tiszteletben tartják majd népeink barátságát és az internacionalizmus szellemét.

Magyar részről ezt az előszerződést a Kulturális Minisztérium illetékes vezetőjének, valamint nekem, mint a film rendezőjének kellett aláírnom. Mielőtt ez megtörtént volna, behívatott bennünket (Csoóri Sanyit meg engem) a Kulturális Minisztérium illetékes vezetője. Kitalálhatatlan és felejthetetlen beszélgetést folytattunk. Az illetékes elvtárs a következőket mondta nekünk:

– Kedves elvtársak! Azért hívtam be magukat, mert én vagyok kijelölve a Dózsa-film koprodukciós szerződésének az aláírására. Ez számomra hatalmas felelősséget jelent. Éppen ezért – bár nagyon elfoglalt embert vagyok – elolvastam a maguk filmtervét és a körülötte zajló vitákat is. Sajnálom, hogy Rényi elvtárral vitába keveredtek. Ez a vita nagyon megnehezíti a dolgomat, mert én semmiképpen nem akarok Rényi elvtárral szembekerülni. Isten őrizze! Én őt egy nagyon okos embernek és nagyon következetes kommunistának tartom, aki ráadásul még történelmi távlatokban is gondolkodik. Na, mármint, mint említettem, én végigolvastam a maguk filmnovelláját. És nekem igenis tetszett. De csak egy darabig! Addig, amíg a forradalom halad előre a győzelem útján. A film vége azonban – és ezt őszintén meg kell mondanom – nekem nagyon nem tetszett. Azt is megmondom maguknak, miért. Azért, mert maguk azt írták meg, hogy ez a forradalom elbukott, és ezt a Dózsát tüzes trónra ültették, és a fejére izzó vaskoronát tettek. No, ez nekem már nem tetszett. Mert ha elképzelem a filmben ezt a jelenetet, szerintem a mozinézőkben ez a jelenet nem optimizmust ébreszt, hanem pesszimizmust kelt. Nekünk pedig a szocializmus építéséhez nem pesszimizista, hanem optimista emberekre

volna szükség. Éppen ezért tehát azt javaslom maguknak, hogy a filmjük ott érjen véget, amikor még a forradalom győztesen halad előre. És ezt a tüzes trónt meg ezt az izzó vaskoronát ne erőltessék! Inkább felejtsek el! Amennyiben ezt megígérik nekem, én készséggel aláírom a koprodukciós szerződést. Mert fontosnak tartom, hogy három szocialista ország együttműködjön, nemcsak politikailag, katonailag, hanem még a kultúra területén is.

Az illetékes elvtárs szavaitól Csoóri Sanyinak hirtelen fejébe szökkent a vér. Fölugrott, és szenvedélyes, szinte tajtékzó hangon ráförmedt az illetékes elvtársra.

– Maga megőrült?! Meg akarja fosztani Dózsa-t a tüzes tróntól és az izzó vaskoronától?! Vegye tudomásul: Dózsa attól Dózsa, hogy tüzes trónra ültették, és izzó vaskoronát tettek a fejére!!! És ezt ő zokszó nélkül elviselte!!! Kiknek néz maga minket?! Csak nem képzeli, hogy mi egy ilyen aljas történelemhamisításban részt veszünk?! Vegye tudomásul, inkább itt döglünk meg, de akkor se!

Az illetékes elvtárs megdöbbsent. Hirtelen azt sem tudta, mit válaszoljon. Végül így szólt: – De hát, Csoóri elvtárs! Én csak a véleményemet mondtam el maguknak. Hát még azt sem szabad?! Már ne haragudjanak, de számomra a szocialista demokrácia azt jelenti, hogy maguknak is van egy véleményük, meg nekem is. Aztán majd, valahol a viták végén, esetleg megegyezünk egymással. Mert én azon az elven vagyok, hogy meg kell hallgatnom az elvtársaim véleményét. Mert, ha például van nekem egy vörös színű nyakkendőm, de egy elvtársam azt mondja, hogy az én nyakkendőm sárga, akkor még nem ingok meg. Ám, ha két vagy három elvtársam is azt mondja, hogy sárga, akkor már elhiszem nekik, hogy a nyakkendőm csakugyan sárga.

Csoóri Sanyi agyát immár teljesen elborította a kétségbeesés. Az ajtóhoz ment, és szinte hörögve szólt vissza:

– Vegye tudomásul, hogy közöttünk semmiféle megegyezés nem lehetséges! És azt is vegye tudomásul, hogy bármit mondanak a maga elvtársai, a maga nyakkendője akkor is vörös!!!

Aztán becsapta maga mögött az ajtót. Én is fölálltam, és szó nélkül elindultam Sanyi után. Az illetékes elvtárs arcán látszott, hogy semmit sem értett meg abból, ami történt.

Amikor a páternosztterrel leérkeztem a földszintre, Sanyi ott állt egy oszlopnak támaszkodva, sápadt arccal, ve-rejtékezve. Attól féltem, hogy megszakad a szíve.

Hallgatagon ballagtunk el a Kulturális Minisztériumból a Parlament előtti villamosmegállóhoz. A 2-es villamosról azután átszálltunk a 6-os villamosra, de továbbra is szótlanul üldögéltünk egymás mellett. Úgy össze voltunk huttyanva, mint egy szél nélküli vitorla. Megértettük, hol élünk.

Hazakísértem Sanyit az Apostol utcába. Julcsa, a felesége éppen lebbenslevest főzött meg káposztás cvekedlit. Én jól bezabáltam, de Sanyinak szinte egy falat sem ment le torkán. Komoran bámulta a tányérját.

– Mi van veled, Sándor? Miért nem eszel?! – kérdezte Julcsa. – Már megint belegabalyodtatok ebbe a rohadt politikába?! Ebbe akartok beledögleni?! Hagyjátok a francba az egészszet!

Sanyi az ökleivel az asztalra csapott és indulatosan rászólt a feleségére:

– Maradj csöndben! Itt nem rólunk van szó, hanem az ország sorsáról!!

– Értem én, milyen fontos számotokra az ország sorsa. De hát azért a lebbenslevest meg kell enni! – jegyezte meg Julcsa.

Sanyi valameddig még nézte, nézte a tányérjában lévő lebbenslevest, majd szó nélkül fölállt, bevonult a mosdóba, és magára zárta az ajtót.

Megköszöntem az ebédet, és elindultam hazafelé. Távo-zóban Julcsa kísért az ajtóig. Halkan azt mondtam neki: nagyon vigyázz Sanyira, nehogy kárt tegyen magában.

A következő előkészítő tárgyalásra Bukarestben került sor. Jelen volt Sălcudeanu úr, Domokos Géza és egy román történész, akinek a nevére már nem emlékszem. Sălcudeanu egy normálisan és reálisan gondolkodó, művelt ember volt, a kijelölt román történész viszont afféle vadnacionalista szöveget adott elő. Ilyesmiket mondott:

– Engem mint történészt, a román kormány bízott meg azzal, hogy a történelmi igazságot képviseljem. A művészi kérdésekbe nem kívánok beleszólni, de mint történelmi tény, muszáj megemlítenem, hogy Gheorghe Doja Romániában született, és Romániában halt meg – tehát román volt. Az, hogy az élete során merrefelé járkált, részletkérdés. Ezért az első javaslatom, hogy Gheorghe Doja románul beszéljen. A többiek beszélhetnek magyarul vagy akármilyen más nyelven, de a lényeg az, hogy ő románul beszéljen.

Úgy ültem ott, mint akit fejbe vertek. Minden önuralmamra szükség volt, hogy ne kezdjek vele üvöltözni, hanem csak csöndesen megemlítem:

– Tisztelt uram, én jártam Dózsa György szülőfalujában, és ott az emberek még ma is magyarul beszélnek. Mindenki. Csak a rendőr román. De azt mondják, ő is megtanult magyarul.

A történész azt felelte:

– Ön azért tapasztalhatta ezt, mert a székelyek elmagyarosodott románok. Ezt Romániában minden ember tudja, hiszen ez benne van a tankönyvekben. Ezért aki

valamilyen iskolába járt, ezt megtanulta. Ez tehát egy olyan történelmi tény, amely része a román történelmi tudatnak is. Ezzel szemben maguk, magyarok, előállnak egy olyan légből kapott elmélettel, miszerint Gheorghe Doja magyar volt. Ez tökéletes képtelenség. Szerencsére Trianonban a világ igazságot szolgáltatott nekünk. És maguk magyarok ezt az igazságot akarják megváltoztatni. Ehhez mi, románok nem járulhatunk hozzá. Én legalábbis, mint román történész, mindenféle lehetséges fórumon tiltakozni fogok ez ellen.

Fenyegetésére igyekeztem indulatok nélkül, tárgyilagosan válaszolni:

– Megértettem, amit mondott. Azt hiszem, nincs is értelme a további tárgyalásoknak. Igaz: Románia az első világháború után Trianonban valóban megkapta Erdélyt és a Partiumot, de véleményem szerint ez mélységesen igazságtalan döntés volt. Erdélyben és a Partiumban több milliós olyan ember él, akik magyarnak születtek, és máig is magyarnak vallják magukat. Ezt a tényt a Trianonban intézkedő pincskalapos, emberszabású pingvinek sajnálatos módon figyelmen kívül hagyták. Ennek csupán két oka lehet: vagy annyira tájékozatlanok voltak, hogy ezt a tényt nem ismerték, vagy annyira aljasok voltak, hogy ezt a tényt nem vették figyelembe.

Domokos Géza a maga Bethlen Gáborra emlékeztető bölcsességével azt indítványozta, hogy ne folytassuk ezt a vitát, hiszen itt és most nem a történelemről, hanem egy konkrét filmről beszélgetünk. Megemlítette, hogy ő Erdélynek ugyanabban a szegletében született, mint ahol Dózsa György. Azon a vidéken valóban székelyek élnek, akik mindig is magyarok voltak, és azok is maradtak. Mivel Dózsa György egy szegény székely, írástudatlan katona volt, nehezen képzelhető el, hogy megtanult volna románul. Olyan időket élünk, amelyben a Kárpát-medencei népek közös történelmét árnyaltabban és az eddigieknél elfogulatlanabban kellene szemlélnünk. Erdélyben, Dózsa idejében magyarok, németek, románok és más népek is éltek. Föl kell tételeznünk, hogy Dózsa forradalmában a magyarokon kívül mások is részt vettek. Ezt a filmet úgy kell elkészíteni, hogy a különféle Kárpát-medencei népek összefogásáról is szóljon.

Ezek után a román történész megsértődött és bejelentette, hogy ő a továbbiakban nem kíván részt venni a megbeszéléseken. Amikor a román történész elment, Sălcuteanu úr megnyugtatóan engem, hogy Romániában vannak normális történészek is. Sălcuteanu szavait Domokos Géza is megerősítette. Azt mondta: menthetetlen emberek mindenütt léteznek.

A tárgyalás után Bukarestből Kolozsvárra utaztam. Az egyik ottani barátom kivitt engem a Házsongárdi teme-

tőbe. Sétálgattunk, beszélgettünk. Megmutatta nekem azokat a sírokat, amelyekből kiemelték a régi magyar sírköveket és helyükre nem új, hanem régi román fejfákat raktak. Ezeket a fejfákat katonai teherautók szállították ide valahonnét távolról. A sírok átalakítását az éjszaka leple alatt román katonákkal hajtatták végre. Ily módon akarják bizonyítani, hogy Kolozsvár ősi román város volt. A barátom azért mesélte el ezt nekem, mert figyelmeztetni akart arra: a románoknak nem elég az, hogy Trianonban megkapták Erdélyt; ők azt akarják bizonyítani, hogy ez a döntés igazságos volt. Azt tanítják az iskolákban, hogy Erdély ősidők óta mindig is a románoké volt, ők tehát csak visszakapták a saját országukat. Ráadásul a román templomokban mindezt az Isten akarátának hirdetik. És ezt a szemléletet nem csupán néhány vérgőzös vaskardista hangoztatja, hanem ez a hivatalos román politika álláspontja is. Minket, magyarokat bozgoroknak, azaz hazátlanoknak neveznek. Gyanakvással és gyűlölettel tekintenek ránk. És aki ellenkezni merészel, vagy netán szembeszáll velük, azt könnyen elteszik láb alól.

A házsongárdi beszélgetésünk végén megkérdeztem a barátomat:

– Mit gondolsz: vállaljam el ezt a filmet vagy sem?

– Számunkra, itt élő magyarok számára életbevágóan fontos volna, hogy Dózsáról magyar film készüljön, és Dózsát magyar színész játssza. Számodra viszont a magyar–román koprodukció veszélyes lehet. Könnyen csapdahelyzetbe kerülhetsz: mert ha nem engedsz az igazságból, szembekerülsz a román politikai hatalommal, ha pedig engedsz az igazságból, szembekerülsz önmagaddal. Az egyik életveszélyesebb, mint a másik. Csak akkor vállalhatod el a filmet, ha nem félted az életedet.

Az *Ítélet* című filmben elhangzik egy sorsdöntően fontos mondat:

„Nekünk, magyaroknak, már az is feltámadás, ha megváltaszthatjuk, mibe pusztulunk bele!”

Ezt a mondatot a filmben Lőrinc pap mondta. Lőrinc papnak igaza volt.

1968 augusztusában a Varsói Szerződéshez tartozó országok hadseregei bevonultak Csehszlovákiába. Azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy véget vessenek a Prágai Tavasznak. Mi, Csoóri Sanyival és Sára Sanyival éppen Erdélyben voltunk, Dózsa kivégzésének helyszínét kerestük. Kolozsvárról Vajdahunyad felé menet pityegni kezdett a román kíséronk rádiótelefonja. Az illető kiszállt a kocsiból, bement a közeli kukoricásba és onnét telefonált Bukarestbe. Nemsokára visszajött, és közölte velünk, hogy a Varsói Szerződés tagállamai megtá-

madták Csehszlovákiát. Mivel kitört a háború, ő olyan utasítást kapott Bukarestből, hogy mielőbb fejezzük be a film előkészítő munkálatait, és mi magyarok a lehető leghamarabb hagyjuk el Románia területét. Én azt kértem a kísérőnktől: folytassuk az utunkat, nézzük meg a vajdahunyadi várat, vajon alkalmas-e Dózsa kivégzésének helyszínére. Aztán hallgassuk meg a híreket; győződjünk meg arról, hogy valóban háború van-e, vagy csak valamilyen hadgyakorlatról van szó. Nemsokára Vajdahunyadra érkeztünk, körbejártuk a várat, és a várfal külső részénél megtaláltuk azt a helyszínt, amely alkalmasnak látszott a kivégzési jelenet leforgatására. A vár lovagtermében volt egy televízió, amit néhány tucat ember nézett. A televízióban maga Nikolae Ceaușescu szónokolt. Ugyanúgy hadonászott a kezével és ugyanúgy ordított, mint hajdanán Hitler. Dörgelemes beszédéből megtudhattuk, hogy a román hadsereg nem vesz részt Csehszlovákia katonai megszállásában, mert Románia egy szabad és független ország, nem akar más országok belügyeibe avatkozni, de nem tűri azt sem, hogy bárki beavatkozzon Románia belügyeibe. Románia kész és képes megvédeni a szuverenitását bárkivel szemben. Ezek után a vezér általános katonai mozgósítást rendelt el. Emlékszem: amikor ezek a mondatok elhangzottak, a televízió nézőiből kitört a vastaps, és fölállva, skandálva kezdték eljenezni a vezérüket.

1968. szeptember elején fölhívtam telefonon Ctibor Štítinickýt. Javasoltam neki, hogy találkozzunk, és beszéljük meg, mi legyen a közös filmünkkel. Erre azt felelte: ne haragudj Ferikém, én téged nagyon tisztellek, de a hazánkat megszálló országok képviselőivel nem vagyok hajlandó szóba állni.

Megértettem őt, és arra kértem, vegye föl a kapcsolatot Domokos Gézával, és beszéljék meg, mi történjen a továbbiakban. Azért javasoltam ezt, mert a román hadsereg nem szállta meg Csehszlovákiát. Személyesen találkoztak. Domokos Géza a maga furmányos székely észjárásával meggyőzte Ctibor Štítinickýt, hogy a jelenlegi katasztrófális történelmi helyzetben sokkal inkább szükség van a három ország összefogására, mint valaha is volt. Megállapodtak abban is, hogy a filmben legyen Dózsának egy román és egy szlovák alvezére, és a románok és a szlovákok részvételét próbáljuk meg beleszóni a cselekmény szövetébe. És közösen győzzenek meg engem arról, hogy a film végén Dózsa erkölcsi helytállása mellett különleges hangsúlyt kapjon a három nép összekapaszkodása.

Amikor megismertem az ő megállapodásukat, éjszánként sokat töprengtem, mitévő legyek. Ady, Bartók és

József Attila szelleme lebegett előttem. És a kelet-európai népek Bibó István által emlegetett nyomorúsága. S mivel a lelmem legmélyén úgy éreztem, hogy ebből a nyomorúságból nem egymás ellenében, hanem csak egymással összefogva tudunk kikászálódni, úgy döntöttem, hogy ezeket a merően politikai szempontokat is megpróbálom beépíteni a filmembe. Őszintén szólva ezt a dramaturgiai kísérletet inkább emberi és történelmi lehetőségként éltem meg, mintsem hogy művészi megalkuvásnak fogtam volna föl. Számomra az volt a kérdés, hogy vajon a valóság fölött ellebegő művész próbál-e lenni vagy inkább egy földön járó és tenni akaró tisztességes ember. Az utóbbi mellett döntöttem. A legfontosabb érvem az volt, hogy én nem filmrendezőnek születtem, hanem embernek. Az emberi életek védelme tehát számomra sokkal fontosabb a vegytiszta esztétikai szempontoknál. Ennek a döntésemnek a dramaturgiai következményei érzékelhetőek a filmben. Igazuk volt tehát a film rangos kritikuszainak: B. Nagy Lászlónak, Almási Miklósnak, Dobai Péternek, amikor számon kérték rajtam a kristálytisza esztétikai törvények maradéktalan érvényesítését. A fölvetéseik jogosak voltak. Az én erkölcsi elszánódásom viszont erősebb volt még az élni akarásomnál is. A döntésemért tehát vállalom a felelősséget.

Azok a filmesek vessék rám az első követ, akik a magyarok, románok és szlovákok összefogásáért többet tettek, mint én. Szó nélkül odaállnék a kődobálók elé. Abban a hitben halnék meg, hogy embernek lenni többet jelent, mint művésznek lenni. Sokkal többet!

Afféle zárszóként meg kellene említenem még néhány ténytet az *Ítélet* című film utóregzései közül. Közvetlenül a film bemutatója előtt írtam egy néhány mondatos ajánlást, amelyben egyebek közt a következő mondatok találhatóak:

„... Dózsa György forradalma évezredünk közepétől máig ható, eleven esemény, eszméi átvilágítanak az évszázadokon, bukása meghatározza a történelmünket...

A korabeli szemtanúk leírása szerint Dózsa inkább vállalta a halálát, mintsem megtagadta volna a forradalmat. Tűzes trónra ültették, fejére izzó vaskoronát húztak, húsát saját katonáival fölhabáltatták. Ő mindezt elviselte, jajszó nélkül, emberi méltósággal. Mi adhatott erőt ennek a szegény székely katonának, hogy horpadt halántékkal is hallgasson?

... Székely Dózsa György nem volt eleve elrendeltetett hős, nem könnyítették a dolgát vallásos hiedelmek, még írni-olvasni sem tudott, de benne testet öltött a törvény: úgy lehetsz ember, ha szabaddá teszel másokat. Ez a törvény szabott számára hivatást, innét fakadnak fájdalmai, örömei, innét ered a felelőssége, amely erőt kölcsönzött a cselekvéshez, a forradalom vállalásához...

... Filmünk a forradalomról gondolkodik. A történelmiről a mindenkorról egyaránt... Nézőinkre nem kívánjuk rákényszeríteni véleményünket. Azt szeretnénk, ha velünk együtt gondolkodnának hazáról, cselekvésről, emberi helytállásról. ..."

Az *Ítélet* a Magyar Játékfilmszemlén elnyerte a zsűri és a közönség nagydíját is. A szakemberekből álló zsűri egyhangú döntését azonban Rényi Péter megvétózta. Mint a magyar filmművészet teljhatalmú ura, mindent elkövetett annak érdekében, hogy az *Ítélet*ben megnyilatkozó történelmi sugallatok ne kapjanak erkölcsi elismerést a magyar szellemi közéletben. Attól félt, hogy egy ilyen elismerés az ő teljhatalmának megtépázását jelentette volna. Ezért a zsűri díját nem kaphattuk meg, csupán a közönség díját vehettük át.

Megemlíteném még, hogy az *Ítéletet* a románok át-szinkronizálták. A tudtom és a beleegyezésem nélkül – állítólag az *Ítélet* románna szinkronizált változatában mindenki román volt, kivéve Werbőczyt és Zápolyát, akik ugyebár vérbe fojtották Gheorghe Doja világraszóló román forradalmát. Ezt a változatot én nem láttam, csak a hírért hallottam. Azt sem tudom pontosan, hogy ez a hozzám eljutott hír igaz-e vagy sem.

Visszaemlékezéseim végeztéül megemlítenék még egy számomra emlékezetes eseményt.

Azon a napon, amikor Dózsa kivégzésének a jelenetét forgattuk, a Székelyföldről vonatok érkeztek Vajdahunyadra. Több száz vagy talán ezernyi ember jött el a forgatásra. Látni akarták, hogy Dózsa György mit mond az utolsó szó jogán. A szívem szakadt meg, amikor megláttam közeledni őket. Azt tanácsoltam nekik, hogy helyezkedjenek el a vár körüli magaslatokon és vetkőzzenek le fehér ingre vagy félmeztelenre. És akkor benne lehetnek ők is a filmben. Megtették. Fölmásztak a sziklákra, onnét nézték filmünk legfontosabb jelenetét. A Werbőczyt játszó Major Tamás föltette a kérdést a Dózsát alakító Bessenyei Ferencnek:

– Székely Dózsa György! Isten és ember előtt utoljára kérdezlek, megtagadod-e mindazt, amit elkövettél?

Pattanásig feszült a csönd.

A kamera Dózsa György arcára szegeződött. Mint rendező, néztem, néztem a Dózsát játszó színész arcát, de Bessenyei Ferenc szeméből megeredtek a könnyek, és nem a forgatókönyvben megírt szöveget mondta, hanem könnyeit hullajtva azt kérdezte:

– Halljátok ezt a csöndet?!

Mert az bizony sok ezer ember csöndje volt. Hitem szerint a Kárpát-medencében élő népek közös csöndje. Az életem egyik legszentebb pillanatát éltem meg.

Aztán persze a megismételt felvételben Bessenyei Feri

barátom már Dózsaként válaszolt Werbőczy kérdésére:

– Nem!

Úgy mondta, ahogy megbeszéltük: egyszerűen, természetesen és végérvényesen.

Miközben Dózsát már a vastrónhoz láncolták, a katonáit Zápolya pribékjei arra kényszerítették, hogy táncolják körbe a vezérüket. Csattogtak a szíjostorok, villogtak a kardok, le-lesújtottak a szöges buzogányok, kétségbeesetten táncoltak Dózsa katonái. Pokoli képsorok következtek. A halálos hangulatú körtánc végén azt kértem a jelenet magyar, román és szlovák szereplőitől, hogy ki ki a maga nyelvén üvöltse világgá, milyen is volt ez a mi közös vérzivataros történelmünk. A film végén a szereplők összekapaszkodtak, és magyarul is, románul is, szlovákul is elhangzik a szó:

– „Testvérek! Vrácilor! Bratszja!”

Meglehet: ez a jelképes összekapaszkodás esztétikailag nem a legárnyaltabb. Direkt módon, szinte plakátszerűen átizzik rajta egy aktuálpolitikai üzenet. Úgy vélem azonban, hogy ez a korokon átívelő üzenet ma is vállalható. Noha ez a végső összekapaszkodás a valóságos történelemben még mindig késlekedik. Olyan ez, mint amikor Antonioni *Nagyítás* című filmjében az emberek teniszlabda nélkül próbálnak teniszezni.

Illesse köszönet mindazokat, akik ebben a vállalatban szorítottak értem, vagy segítettek nekem! Remélem, emiatt nem kell majd szégyenkezniük a történelem színe előtt.

Egy film – az csak egy film. Nem képes megváltoztatni a világot. Nekünk sem sikerült. Csak annyit tettünk, amennyi a képességeinkből és a történelmi lehetőségeinkből tellett. Nem többet, de nem is kevesebbet. Talán túlságosan is nagy fába vágtuk a fejszénket, amikor megpróbáltuk „rendezni végre közös dolgainkat”.

Nem tudom: amolyan első fecskék voltunk-e vagy afféle utolsó mohikánok.

Sőt: még azt sem tudom, hogy ennek az átkozottul nehéz munkának vajon van-e eleje és lehet-e vége?